

Alicja Łuczyńska

Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie, Polska

alicja.luczynska87@gmail.com • <https://orcid.org/0000-0002-4096-6569>

Proweniencje królewieckie w księgozbiorze Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie

Königsberg Provenances in the Book Collection of the Museum of Warmia and Mazury in Olsztyn (Allenstein)

Königsberger Provenienzen in der Büchersammlung des Museums für Ermland und Masuren in Olsztyn (Allenstein)

Słowa kluczowe: Królewiec (Königsberg), Biblioteka Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie, zbiory zabezpieczone, proveniencje, Królewieckie woluminy

Keywords: Królewiec (Königsberg), Library of the Museum of Warmia and Mazury in Olsztyn, preserved collections, provenance, Königsberg volumes

Schlüsselwörter: Królewiec (Königsberg), Bibliothek des Museums von Ermland und Masuren in Olsztyn, gesicherte Sammlungen, Provenienz, Königsberger Bände

STRESZCZENIE

Biblioteka Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie swoją działalność rozpoczęła zaraz po zakończeniu II wojny światowej. Pierwszymi woluminami w jej księgozbiorze były poniemieckie książki pochodzące z opustoszałych dworów, kościołów oraz budynków użyteczności publicznej. Zwożone one były do założonej na zamku składnicy. Najwięcej woluminów pochodziło ze zbiorów organów państwowych i instytucjonalnych, zwłaszcza zgromadzonych niegdyś w Królewcu (Königsbergu). Królewieckie woluminy przechowywane w zbiorach Biblioteki Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie szacuje się na dzień dzisiejszy na liczbę około

Data wpłynięcia tekstu: 19.02.2024 • Data wpłynięcia tekstu po poprawkach: 26.02.2024 • Data publikacji: 31.10.2024

Publikacja dofinansowana ze środków budżetu państwa w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Nauka dla Społeczeństwa” nr projektu Nds/536345/2021/2022 kwota dofinansowania 907988 zł całkowita wartość projektu 907988 zł.

1000 tytułów. Są to stare druki, wydawnictwa wydane po 1801 r. i ciągle. Znaki proveniencyjne tam umieszczone są obecnie szczegółowo badane w ramach projektu „Księgozbiory przedwojenne jako źródło do historii Warmii i Mazur”.

ABSTRACT

The library of the Museum of Warmia and Mazury in Olsztyn initiated its work immediately after the end of the World War II. The first volumes in its book collection were German books from abandoned manor houses, churches and public buildings. They were taken to a depot established in the castle. Most volumes came from the collections of state and institutional bodies, especially those once gathered in Königsberg. The number of Königsberg volumes held in the collection of the Library of the Museum of Warmia and Mazury in Olsztyn is estimated at about 1,000 titles, including old prints, publications published after 1801 and continuous publications. The provenance marks there are currently being studied in detail as part of the project 'Pre-War Book Collections as a Source for the History of Warmia and Mazury'.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Bibliothek des Museums von Ermland und Masuren in Olsztyn nahm ihre Arbeit unmittelbar nach dem Ende des Zweiten Weltkriegs auf. Die ersten Bände ihrer Büchersammlung waren Bücher aus verlassenen deutschen Gutshäusern, Kirchen und öffentlichen Gebäuden. Sie wurden in ein in der Burg eingerichtetes Depot gebracht. Die meisten Bände stammen aus den Sammlungen staatlicher und institutioneller Einrichtungen, vor allem aus denen, die sich einst in Königsberg befanden. Die Königsberger Bände, die in der Bibliothek des Museums für Ermland und Masuren in Olsztyn aufbewahrt werden, umfassen den Schätzungen zufolge rund 1000 Titel. Dazu gehören alte Drucke, nach 1801 veröffentlichte Publikationen und fortlaufende Veröffentlichungen. Die dort angebrachten Provenienzen werden derzeit im Rahmen des Projekts „Vorkriegsbuchsammlungen als Quelle für die Geschichte des Ermlands und der Masuren“ umfassend untersucht.

Biblioteka Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie (dalej: BMWiM) działa nieprzerwanie od 1945 r. Jej siedzibą jest XIV-wieczny zamek gotycki, będący niegdyś siedzibą administratorów dóbr Kapituły Warmińskiej. Gromadzony księgozbiór składa się z materiałów związanych z działalnością poszczególnych działów Muzeum. Obecnie liczy ponad 68 tys. książek i 2230 tytułów czasopism. Jest to piśmiennictwo polskie, jak i obcojęzyczne. Uzupełnieniem jest kolekcja zbiorów specjalnych, składająca się z rękopisów oraz ponad 2000 starych druków¹.

Pierwszymi zbiorami bibliotecznymi były poniemieckie woluminy pochodzące z opustoszałych dworów, kościołów oraz budynków użyteczności publicznej. Zaraz po zakończeniu II wojny światowej zwożone były do założonej na zamku składnicy².

¹ D. Konieczna, *Dzieje olsztyńskich bibliotek*, Olsztyn 2008, s. 57–59.

² B. Michalska, *Z historii zbiorów Biblioteki Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie. Komunikat*, w: *Zabytkowe zbiory biblioteczne w województwie warmińsko-mazurskim. Stan zachowania*, red. Z. Jaroszewicz-Pierśławcew, D. Konieczna, Olsztyn 2015, s. 37–53; Liczebność strat zabytków ruchomych oraz stan zachowania poniemieckich pałaców i dworów obrazuje, zachowana w maszynopisie i przechowywana w Bibliotece Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie, praca Jerzego Żułkwy pt. *Zestawienie zabytków ruchomych województwa olsztyńskiego zniszczonych w czasie wojny* – sygn. Rkps 1322. Praca ta powstała na zamówienie H. Skurpskiego.

Gromadzeniem owych księgozbiorów, z ramienia Muzeum, zajmowali się Hieronim Skurpski (1914–2006)³ pierwszy dyrektor instytucji oraz Cecylia Vetulani (1908–1980)⁴ jedna z jego pierwszych współpracowniczek. Upoważnieni oni byli do zabezpieczania książek, ale również mebli, wyrobów ceramicznych oraz kościelnych sprzętów liturgicznych na terenie całego Okręgu Mazurskiego⁵.

Liczba zgromadzonych w olsztyńskiej składnicy woluminów nie była tak duża, jak mogłoby się wydawać. Biblioteka Narodowa w Warszawie oraz nowo utworzony Uniwersytet im. Mikołaja Kopernika w Toruniu posiadały odpowiednie dokumenty upoważniające je do wywozu książek z terenu Warmii i Mazur. W ten sposób w latach 1945–1948 do Torunia wywieziono około 700 000 książek i czasopism. Z czego blisko połowa zatrzymana została w toruńskiej księżnicy na stałe⁶. Nie wszystkie woluminy przetransportowane do Olsztyna stały się zbiorami muzealnymi. Prace dotyczące historii oraz wiele starych druków przekazanych zostało pod opiekę Instytutu Mazurskiego, obecnie funkcjonującego pod nazwą Instytutu Północnego im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie⁷. H. Skurpski w sprawozdaniu z działalności Muzeum z dnia 1 czerwca 1945 r. napisał: „7. Przekazano Instytutowi Naukowemu Mazurskiemu, jako zaczątek biblioteki, dzieła naukowe zabezpieczone przez Kierownictwo Muzeum [...]”⁸.

Podkreślić trzeba, że pierwsze powojenne miesiące to czas, w którym istotną rolę odgrywała szybkość w zabezpieczeniu ponemieckiego mienia. Istniało bowiem realne zagrożenie zniszczenia zabytków przez stacjonujące tu oddziały sowieckie oraz grupy szabrowników, które stały się plagą całego byłego pogranicza polsko-niemieckiego⁹. Niska była również świadomość społeczna ludności zasiedlającej te ziemie. Książki traktowane były przez nich bowiem jako makulatura. C. Vetulani w swoich wspomnieniach napisała: „[...] szopę zawałało jeszcze kilka, kilkanaście,

³ H. Skurpski urodził się w 1914 r. we wsi Skurpie. Zmarł w 2006 r. w Olsztynie. Artysta plastyk, malarz, historyk sztuki, działacz społeczno-kulturalny. W okresie powojennym organizator i animator życia kulturalnego na Warmii i Mazurach. Pierwszy dyrektor Muzeum Mazurskiego. Współautor i inicjator wielu wystaw i przedsięwzięć muzealnych. W latach 1946–1957 prezes olsztyńskiego Oddziału Związku Polskich Artystów Plastyków. Od 1964 r. dyrektor olsztyńskiego Biura Wystaw Artystycznych. Należał do grona założycieli Stowarzyszenia Społeczno-Kulturalnego „Pojezierze” oraz Ośrodka Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie – zob. J. Cygański, *Hieronim Skurpski (1914–2006)*, „Rocznik Olsztyński” 2009, t. XVIII, s. 449–453.

⁴ J. Chłosta, *Ludzie Olsztyna*, Olsztyn 2003, s. 127.

⁵ Zob. K. Wróblewska, *I zabytki mają swój los*, w: M. Jackiewicz-Garniec, M. Garniec, *Pałace i dwory dawnych Prus Wschodnich: dobra utracone czy ocalone?*, Olsztyn 1999, s. 24–32.

⁶ H. Łaskarzewska, *Krajobraz po bitwie. Skala zniszczeń i rozproszeń polskich księgozbiorów historycznych w wyniku II wojny światowej*, w: *Księgozbiory rozproszone. Losy księgozbiorów historycznych po II wojnie światowej. Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Zamkowe w Malborku 19 października 2012 roku*, red. A. Siuciak, Malbork 2015, s. 17.

⁷ E. Sukertowa-Biedrawina, *Dawno a niedawno. Wspomnienia*, Olsztyn 1965, s. 283–297; I. Lewandowska, *Trudne dziedzictwo ziemi. Warmia i Mazury 1945–1989*, Olsztyn 2012, s. 65–70.

⁸ Archiwum Państwowe w Olsztynie (dalej: APO), sygn. 390/219/1, *Sprawozdanie Kierownika Muzeum na Zamku Olsztyńskim z dotychczasowej działalności na czas do 31 maja 1945*, Olsztyn 1 VI 1945 r.

⁹ J. Jasiński, *Między Prusami a Polską*, Olsztyn 2003, s. 153–156.

a może i więcej, tysiące pozycji. Nie było wiadomo, jaka część księgozbioru uległa zniszczeniu. Miejscowa ludność, pochodząca przeważnie ze wsi i małych miasteczek, stare, pisane w niezrozumiałym języku dzieła traktowała jako śmieci i wynosiła do domów na podpałkę¹⁰. Stosunek do poniemieckich księgozbiorów opisuje również fragment wspomnień Emilii Sukertowej-Biedrawiny (1887–1970)¹¹ ówczesnej sekretarz generalnej Instytutu Mazurskiego: „W końcu od jakiegoś chłopca miejscowego dowiedziałam się, że jakieś książki wyniesiono z domu do altany w ogrodzie. Dotarłam tam nie bez trudu. To co zobaczyłam, przeraziło mnie. Altana była bez dachu. Miałam przed sobą pagórek pokryty jakąś wstrętną mazią. Okazało się, że przez długi czas ów «pagórek» służył za kloakę stacjonującym w zabudowaniach żołnierzom¹². Fragment ten opisuje sześćo- bądź siedmiotysięczny księgozbiór adwokata Suckowa, który mieszkał niegdyś w willi przy zbiegu ulic 1 Maja i Partyzantów w Olsztynie.

Pierwszym kierownikiem BMWiM był zatrudniony w 1947 r. Michał Chomin (1885–1966)¹³. Jego priorytetowym zadaniem było porządkowanie i ewidencjonowanie zbioru biblioteczno-archiwalnego zgromadzonego zaraz po wojnie w olsztyńskiej składnicy.

Wszystkie zgromadzone na zamku woluminy wpisano do inwentarzy bibliotecznych. Pierwsze z nich datowane są na lata 1947–1956. Znajduje się w nich w sumie 7200 numerów inwentarzowych wydawnictw zwartych i ciągłych. Dopiero kolejni kierownicy Biblioteki założyli oddzielne księgi inwentarzowe dla starych druków, druków zwartych po 1801 r. i czasopism. Do 2007 r. księgozbiór opracowywany i inwentaryzowany był wyłącznie w katalogu kartkowym. W tym samym roku w BMWiM zaczęto korzystać z komputerowego programu bibliotecznego. Rozpoczęto wprowadzanie danych z kart katalogowych i jednocześnie uzupełniano je o informacje dotyczące znaków proveniencyjnych znajdujących się w woluminach. Znaki własnościowe można podzielić ze względu na ich rodzaj i pochodzenie. Mają one formę superekslibrysów, ekslibrysów, stempli, pieczętek, naklejek z sygnaturami oraz zapisów rękopiśmiennych. Znajdują się one zarówno w drukach zwartych, jak i ciągłych. Ich analiza pozwoliła na wyróżnienie trzech grup proveniencyjnych. Pierwsza to proveniencje księgozbiorów rodów szlacheckich byłych Prus Wschodnich. Przykładami posłużyć tu mogą woluminy będące niegdyś własnością takich rodzin, jak: Egloffstein z Arklit¹⁴, zu Dohna z Markowa¹⁵

¹⁰ C. Vetulani, *Pionierzy i zabytki. Wspomnienia*, Olsztyn 1972, s. 129.

¹¹ T. Oracki, *Słownik biograficzny Warmii, Mazur i Powiśla XIX i XX wieku (do 1945 roku)*, Warszawa 1983, s. 300–302.

¹² E. Sukertowa-Biedrawina, op. cit., s. 284.

¹³ J. Chłosta, *Ludzie Olsztyna...*, s. 24; R. Odoj, *Nekrolog M. Chomina*, „Z otchłani wieków” 1966, s. 236–237.

¹⁴ H. Friedländer, *Ansichten von Italien, während einer Reise in den Jahren 1815 und 1816: in zwei Theilen*, Leipzig 1819 – Biblioteka Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie (dalej: BMWiM), sygn. I/2067.

¹⁵ BMWiM, sygn. I/1934, *Verzeichniss der Gemälde, welche in der churfürstl. Gallerie zu Dresden befindlich sind*, [Dresden] 1801.

czy Goltz-Domhardt z Dobrocina¹⁶. Przedstawiciele owych rodów oznaczali swoje zbiory pieczętkami oraz ekslibrisami. Druga grupa to woluminy, w których widnieją odręczne podpisy właścicieli, bądź ich odmienne znaki własnościowe. Znajdujemy tu autografy postaci związanych z regionem m.in. Walentego Barczewskiego (1856–1928)¹⁷ – działacza narodowego, historyka, pisarza, folklorysty, redaktora i wydawcy oraz wieloletniego proboszcza w Brąswardzie, Walthera Luckenbacha – nauczyciela Königliche Herzog-Albrechts-Schule w Rastenburgu (obecnie Kętrzyn)¹⁸ czy Bernharda Schmida (1872–1947)¹⁹ – konserwatora prowincji Prus Zachodnich oraz wieloletniego opiekuna zamku w Malborku. W zbiorach BMWiM przechowywane są również księgozbiory należące niegdyś do Jerzego Antoniewicza (1919–1970)²⁰ – archeologa, edytora, działacza społecznego i regionalisty oraz byłych dyrektorów Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie – Władysława Ogrodzińskiego (1918–2012)²¹ i H. Skurpskiego. Trzecia grupa to woluminy przechowywane niegdyś w księżniczkach parafialnych i bibliotekach instytucjonalnych. W nich zachowało się najwięcej znaków własnościowych. Na przykład dzięki nim ustalono, które księgi należały do biblioteki kościoła parafialnego w Galinach. Mają one charakterystyczne kremowe naklejki umieszczone na grzbietach z zapisaną tuszem sygnaturą, składającą się ze skrótu Tit., cyfry rzymskiej, cyfry arabskiej lub symbolu literowego. Tomy zawierają również wpisy Carla Friedricha Settegasta – starościńskiego urzędnika z Galin²². Zapisy proveniencyjne odnajdujemy również w starych drukach będących niegdyś częścią księgozbioru biblioteki Kolegiaty w Dobrym Mieście. Widnieją tam rękopiśmienne adnotacje Franciszka Ignacego Herra (zm. 1747)²³ oraz okrągła pieczęć: „BIBLIOTHECAE HERRIANAE GUTSTADII”²⁴. Cały księgozbiór dobromiejski

¹⁶ BMWiM, sygn. 008-035002, G. Hassel, *Neueste Kunde von dem Königreiche Preussen: aus den besten Quellen bearbeitet*, Weimar 1920.

¹⁷ J. Chłosta, *Słownik Warmii*, Olsztyn 2002, s. 27–28; BMWiM, sygn. I/1627, C. Eubrl, *Taschenkalender für den Katholischen Klerus: 1990*, München 1899.

¹⁸ https://www.bildarchiv-ostpreussen.de/cgi-bin/bildarchiv/suche/show_foto.cgi?lang=polski&showmenu=1&bildinfos=1&id=11513 (dostęp: 31 V 2023 r.).

¹⁹ https://www.skz.pl/skz_files/skz_glossary/index.html (dostęp: 31 X 2023 r.); BMWiM, sygn. I/1043, E. Rudorff, *Heimatschutz*, Leipzig und Berlin 1901.

²⁰ J. Okulicz, *Dr Jerzy Antoniewicz (1919–1970)*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” (dalej: KMW) 1970, nr 4, s. 675–678.

²¹ J.J. Rojek, *Literaci & literatura Warmii i Mazur. Przewodnik eseistyczny*, Olsztyn 2008, s. 76–79.

²² Ł. Żywulski, *Odkryta na nowo biblioteka kościoła parafialnego w Galinach w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu*, KMW 2009, nr 4, s. 587–591; idem, *Stan badań nad kolekcją starych druków pochodzących z biblioteki kościoła parafialnego w Galinach k. Bartoszyce*, w: *Studia z dziejów i prasy*, red. Z. Kropidłowski, D. Spychała i K. Wodniak, Bydgoszcz 2010, s. 159–175.

²³ A. Kopiczko, *Herr Franciszek Ignacy*, w: *Słownik biograficzny Kapituły Kolegiackiej w Dobrym Mieście*, red. J. Guzowski, Olsztyn 1991, s. 61.

²⁴ BMWiM, sygn. St.Dr. 2039, F. Herzig, *Propositiones Quesnelli CL à S.D.N. Clemente papa XI per bullam Unigenitus Dei Filius etc. justissimae damnatae et una cum bulla legitimo[ue] earundem propositionum sensu thesibus theologicis De Deo uno et trino*, in *Alma [...] Universitate Leopoldina Wratislaviensi Societatis Jesu publice propugnatis alias annexae a P. Francisco Hertzig, ejusd. S.J. [...]*, Brunsbergae: Typis Collegii S.J., 1722.

nazwano *Bibliotheca Herriana*, a przed II wojną światową liczył on około 3000 tomów²⁵.

Najwięcej woluminów pochodzi ze zbiorów organów państwowych i instytucjonalnych, zwłaszcza zgromadzonych niegdyś w Królewcu (Königsbergu). Badaniem szeroko pojętej historii książki w tym mieście zajmowano się już w XVIII wieku²⁶. W okresie międzywojennym powstało kilka monografii dotyczących największych bibliotek m.in. o Bibliotece Zamkowej autorstwa Ernsta Kuhnerta²⁷. Po II wojnie światowej historią drukarstwa królewieckiego zajął się Władysław Chojnacki²⁸. Jego artykuły wzbogaciły czwarty tom monografii *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku* pod redakcją Alodii Kaweckiej-Gryczowej i Krystyny Korotajowej²⁹. O polskich drukach wydawanych w Królewcu pisał również profesor Janusz Jasiński³⁰. Jeśli chodzi o analizę królewieckich znaków własnościowych oraz historię książki w Królewcu to ich badaniem zajmuje się m.in. profesor Janusz Tondel³¹. Badania proveniencyjne prowadzone były również w Bibliotece Uniwersyteckiej UMK w Toruniu przez Marię Strutyńską³².

Duża część królewieckich księgozbiorów trafiła do Olsztyna dzięki Janowi Grabowskiemu (1882–1950), który w latach 1945–1948 pełnił funkcję naczelnika Wydziału Kultury i Sztuki w Urzędzie Pełnomocnika Rządu na Okręg Mazurski³³. W sporządzonym przez niego sprawozdaniu dla Ministerstwa Kultury i Sztuki z dnia 8 IX 1945 r. czytamy: „[...] przekonałem się, iż Niemcy [sic] wywieźli z Królewca, prawdopodobnie w obawie przed zniszczeniem wojennym, wszystkie biblioteki, jako to Miejską, Walenroda, Towarzystwa Prussia oraz Uniwersytecką i rozparcelowali je pomiędzy dwory na obszarze powiatu morąskiego. Na olbrzymi zbiór ksiąg z bibliotek królewieckich trafiłem w opuszczonych i zrujnowanych dworach: Gross Arnsdorff, Bauditten, Rychtwalde

²⁵ K. Reczyński, *Biblioteka Kolegiacka w Dobrym Mieście*, „Komunikat Działu Informacji Naukowej. Seria Sztuki i Kultury nr 2” 1947, Nr 4(10), s. 1–10.

²⁶ J. Tondel, *Książka w dawnym Królewcu Pruskim*, Toruń 2001, s. 7.

²⁷ E. Kuhnert, *Geschichte der Staats- und Universitätsbibliothek zu Königsberg. Von ihrer Begründung bis Jahre 1810*, Leipzig 1926.

²⁸ W. Chojnacki, *Bibliografia polskich druków ewangelickich ziem zachodnich i północnych 1530–1939*, Warszawa 1966.

²⁹ *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. IV: *Pomorze*, oprac. A. Kaweckiej-Gryczowej, Wrocław – Warszawa–Kraków 1962.

³⁰ J. Jasiński, *Historia Królewca. Szkice z XIII–XX stulecia*, Olsztyn 1994, s. 65–81.

³¹ Przykładowe publikacje autorstwa J. Tondela: *Biblioteka Zamkowa (1529–1568) księcia Albrechta Pruskiego w Królewcu*, Toruń 1992; idem, *Nova bibliotheca w Królewcu w latach rządów księcia Albrechta Pruskiego*, Toruń 1992; idem, *Rzekomy ekslibris Nowej Biblioteki Księcia Albrechta Pruskiego*, Warszawa 1993; idem, *Stan badań i źródła do historii biblioteki zamkowej księcia Albrechta Pruskiego (1529–1568)*, Toruń 1993; idem, *Srebrna Biblioteka księcia Albrechta Pruskiego i jego żony Anny Marii*, Warszawa 1994; *The Silver Library of Duke Albrecht of Prussia and his wife Anna Maria*, J. Tondel, A. Wagner, Wien 2019.

³² M. Strutyńska, *Struktura proveniencyjna zbioru starych druków Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu. Przewodnik po zespołach. Problemy badawcze i metodologiczne*, Toruń 1999.

³³ J. Chłosta-Zielonka, *Działalność Jana Grabowskiego w Olsztynie w latach 1945–1947 w świetle sprawozdań dla Ministerstwa Kultury i Sztuki*, KMW 2004, nr 3, s. 361–372.

i Silberbach. Pobieżne obliczenia pozwalają oznaczyć liczbę tomów na kilkanaście tysięcy. Są to dzieła pierwszorzędnej jakości, druki z XVI, XVII i XVIII stulecia. Oprawne w piękne współczesne okładki. Oczywiście zbiory ksiąg zabezpieczyłem i zwożę je do Olsztyna, do tymczasowej zbiornicy na Zamku³⁴.

Królewieckie woluminy przechowywane w zbiorach BMWiM szacuje się na dzień dzisiejszy na liczbę około 1000 tytułów. Są to stare druki, wydawnictwa po 1801 r. i ciągle. Przypuszczać można, że liczba ta wzrośnie o kolejne pozycje w klockach introligatorskich przy kontynuacji katalogowania księgozbioru w komputerowym programie bibliotecznym. Najwięcej druków należało do Stadtbibliothek Königsberg, czyli Miejskiej Biblioteki Publicznej. Książki te posiadają odmienne znaki proveniencyjne pochodzące z różnych okresów jej działalności. Dotychczas najobszerniejszą monografią dotyczącą losów owej biblioteki jest wydana w 1929 r. książka autorstwa Christiana Krollmanna – dyrektora Stadtbibliothek Königsberg³⁵. Założenie księżnicy zainicjował przekaz testamentowy reformatora, humanisty i kaznodziei królewieckiego Johanna Graumanna (1487–1541)³⁶, znanego pod pseudonimem Poliander. Ofiarowane przez niego woluminy opatrzone są trzema znakami. Na obcięciu kart widnieją zapisane czarnym atramentem sygnatury (cyfry rzymskie). Odpowiadają one pozycjom zawartym w XVI-wiecznym spisie biblioteki Graumanna sporządzonym przez Heinricha Zella – bibliotekarza z biblioteki zamkowej księcia Albrechta³⁷. Wewnątrz woluminów znajdują się natomiast zapisy rękopiśmienne kaznodziei oraz wklejany, stylizowany ekslibris. Poliander umieszczał na kartach tytułowych traktatów motto „OMNIS LEGENDI LABOR LEGENDO SUPERATUR” oraz zapis proveniencyjny „JOANNIS GRAUMAN SIBI ET AMICIS COMPARABAT”³⁸ (Fot. 1). Ekslibris zaprojektowany został w technice drzeworytniczej i imituje starą pieczęć o średnicy 50 mm. W otoku widnieje napis „EX BIBLIOTHECA VETERIS OPPIDI REGIOMONT”³⁹ (Fot. 2), a w środku znajduje się herb Starego Miasta. Był on umieszczany na pierwszej karcie tytułowej dzieł współoprawnych.

³⁴ APO, sygn. 390/217/18, *Sprawozdania Wydziału Kultury i Sztuki Urzędu Pełnomocnika RP na Okręg Mazurski*; B. Michalska, op. cit., s. 39.

³⁵ *Geschichte der Stadtbibliothek zu Königsberg*, hrsg. C. Krollman, Königsberg 1929; Na temat Biblioteki zob. też E. Chwalewik, *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerje, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone*, t. I, Warszawa–Kraków, 1926–1927, s. 267–268; G.C. Pisanski, *Entwurf einer preussischen Literaturgeschichte in vier Büchern*, hrsg. V.R. Philippi, Königsberg 1886; L. Arbusow, *Ueber einige Stammbücher in der Stadtbibliothek zu Königsberg*, „Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik” 1895, s. 157–162.

³⁶ C. Krollmann, *Johannes Poliander und sein Freundeskreis*, „Mitteilungen des Vereins für die Geschichte von Ost- und Westpreußen” 1941, Jg. 16, nr 2/3, s. 20–27; *Geschichte der Stadtbibliothek...*, s. 9; P.G. Thielen, *Poliander (Graumann)*, Johannes, w: *Altpreussische Biographie*, Bd. II, Marburg/Lahn 1967, s. 513; <https://portal.dnb.de/opac.htm?method=simpleSearch&cqlMode=true&query=idn%3D101016603> (dostęp: 31 X 2023 r.).

³⁷ A. Łuczyńska, *Księgozbiór Johanna Graumanna (1487–1541) w zbiorach Biblioteki Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie – charakterystyka kolekcji*, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi” 2022, t. XVI, z. 4, s. 484.

³⁸ J. Tondel, *Biblioteka Zamkowa...*, s. 169.

³⁹ J. Tondel, *Książka w dawnym...*, s. 279.

Przy ewentualnej zmianie opraw sprawiało to, że część druków stawała się anonimowa pod względem proveniencyjnym. W zbiorach BMWiM odnajdujemy jeden taki egzemplarz. W klocek introligatorskim składającym się z dwudziestu tytułów, ekslibris umieszczony jest na karcie tytułowej dziesiątego⁴⁰. Ogólna liczba woluminów z księgozbioru J. Graumanna przechowywana w zbiorach BMWiM szacowana jest na 28 woluminów, zawierających w sumie 157 tytułów. Analiza kolekcji pod względem tematyki daje wyraźny podział na literaturę związaną z szeroko pojętą XVI-wieczną tematyką religijną oraz pokazuje zainteresowanie Poliandra sztuką i historią antyczną. Cztery zasadnicze działy to: literatura protestancka, dzieła humanistów renesansowych, piśmiennictwo dotyczące historii i filozofii starożytnej oraz słowniki i grecko-łacińskie leksykony językowe.

Późniejsze nabytki Stadtbibliothek oznaczane były okrągłą pieczęcią, której forma stała się bardziej uproszczona. W otoku umieszczono nazwę instytucji „STADT-BIBLIOTHEK KÖNIGSBERG i. PR.,” a w środku trzy herby: Starego Miasta, Knipawy i Lipnika (Fot. 3). Kolejna wersja pieczętka pochodzi z początku XX wieku. W otoku również umieszczono nazwę instytucji, natomiast w środku widnieje herb Królewca. W zbiorach muzealnej Biblioteki odnajdujemy też inny wariant wyglądu owej pieczęci. Dodano bowiem do niej dwie swastyki o ukośnej geometrii, które w takiej formie wykorzystywane były w symbolice III Rzeszy (Fot. 4). Wersję tą zobaczyć można między innymi w dziele *Die Sankt-Johannis-Kirche in Danzig* autorstwa Johannes Wendlanda wydanym w Gdańsku (Danzig) w 1943 r.⁴¹ Drugim przykładem jest *Die Weichsel. Weichselland – deutsches Schicksalsland* z 1934 r.⁴² Ostatnim wariantem znaku własnościowego Stadtbibliothek jest ośmioboczna pieczętka z nazwą instytucji o wymiarach 2,5 × 1,2 cm (Fot. 5). Taki stempel używany był do końca II wojny światowej. Wariant ten spotykany jest w drukach dziewiętnastowiecznych, ale odnajdujemy go również w zbiorach starych druków BMWiM. Jest to ponad 130 tytułów.

Zbiory Stadtbibliothek charakteryzują się również znakami umieszczanymi na okładzinach woluminów. Są to drukowane nalepki z literowym symbolem działu i *numerus currens*. Używane one były również w drukach ciągłych, w których na grzbietach dodatkowo wklejano pisany odręcznie skrócony tytuł dzieła. Niekiedy wewnątrz okładziny, na przedniej wyklejce, mocowano również instrukcję korzystania z wypożyczonych książek. Przestrzegano przed zniszczeniem woluminu, potrzebie dbania o niego i terminowym zwrocie⁴³.

⁴⁰ BMWiM, sygn. St.Dr. 200, A. Osiander, *Grundt vnnd vrsach auss der heiligen schriftt, wie vn[d] warumb, die Eerwirdigen herre[n], baiden Pfkirchen S. Sebalt, vn[d] sant Laurentzen Pröbst zu Nürnberg, die misspreüch bey der heyligen Messs, Jartäg, Geweycht Saltz, un[d] Wasser, sampt ettlichen andern Ceremonien abgestellt vnderlassen vn[d] geendert haben*, Nürnberg: Hölzel, 1524.

⁴¹ BMWiM, sygn. I/2000.

⁴² BMWiM, sygn. II/18200.

⁴³ BMWiM, sygn. III/14039, M.H. Bauer, *Edelsteinkunde. Eine allgemein verständliche Darstellung der Eigenschaf-*

W książkach pochodzących z Miejskiej Biblioteki odnajdujemy również znaki własnościowe jej darczyńców z początków XX wieku. Nazwiska fundatorów poznajemy dzięki naklejkom umieszczonym na przednich wyklejkach. Ich dane personalne były wpisywane odręcznie, bądź drukowane. Na przykład naklejka z informacją o przewodniczącym Rady Miasta Królewca Juliuszu Dickercie (1816–1896)⁴⁴ znajdująca się w publikacji autorstwa Ernesta Vineta *L'art et l'archéologie*⁴⁵, czy pieczętka doktora Arnolda Sommerfelda (1868–1951)⁴⁶ umieszczona w druku *Edelsteinkunde: eine allgemein verständliche Darstellung der Eigenschaften, des Vorkommens und der Verwendung der Edelsteine, nebst einer Anleitung zur Bestimmung derselben, für Mineralogen, Steinschleifer, Juweliere etc.*⁴⁷ Maxa Bauera. W zbiorach BMWiM znajduje się również kilkanaście wydawnictw, które należały niegdyś do Rudolfa Reicke (1825–1905)⁴⁸ – historyka i badacza twórczości Immanuela Kanta, który od 1894 r. pełnił funkcję kierownika biblioteki uniwersyteckiej w Królewcu. Oznaczane one były pieczętką z jego imieniem i nazwiskiem. Ich analiza pod względem tematyki pokazuje szeroki wachlarz zainteresowań R. Reickego. Znaleźć tu można książki o tematyce historycznej, np. *Die Proyken. Ein Beitrag zur Adelsgeschichte der Provinz Preussen*⁴⁹ Adolfa Rogge czy *Die Porträts des Nikolaus Kopernikus* Franza Hiplera⁵⁰. Inne wydawnictwa to chociażby publikacja *Preußens Volkssagen. Märchen und Legenden als Balladen, Romanzen und Erzählungen*⁵¹ dotycząca pruskich legend i podań ludowych. Z pewnością wyróżnia się tu druk w języku polskim *Konrad Wallenrod* Adama Mickiewicza wydany w Poznaniu w 1887 r.⁵² W zbiorze odnajdujemy również nadbitki z niemieckich czasopism: „Oberländische Geschichtsblätter”⁵³ i „Neue Preussische Provinzial – Blätter”⁵⁴.

Kolejny zbiór królewiecki to *Alterthums – Gessellschaft Prussia Königsberg* prezentowany przez 67 druków zwartych wydanych po 1801 r., 44 stare druki oraz dwa czasopisma. Towarzystwo Starożytnicze „Prussia” powołane zostało 19 listopada 1844 r. w 300. rocznicę założenia Albertus-Universität Königsberg. Inicjatorem

---

ften, des Vorkommens und der Verwendung der Edelsteine, nebst einer Anleitung zur Bestimmung derselben, für Mineralogen, Steinschleifer, Juweliere etc., Leipzig 1896; sygn. III/12348 H. Lemcke, *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Stettin*. H. 7, *Der Kreis Pyritz*, Stettin 1906.

⁴⁴ <https://www.deutsche-biographie.de/pnd133292339.html> (dostęp: 13 X 2023 r.).

⁴⁵ BMWiM, sygn. II/18008.

⁴⁶ <https://www.deutsche-biographie.de/sfz74837.html#ndbcontent> (dostęp: 26 X 2023 r.).

⁴⁷ BMWiM, sygn. III/14039.

⁴⁸ <https://www.deutsche-biographie.de/sfz104988.html> (dostęp: 13 X 2023 r.).

⁴⁹ BMWiM, sygn. II/18073.

⁵⁰ Ibidem, sygn. II/7189.

⁵¹ Ibidem, sygn. I/1611.

⁵² Ibidem, sygn. I/1980.

⁵³ BMWiM, sygn. II/7229, J. Sembritzki-Memel, *Wedeke und Hennig, zwei Schriftsteller im Oberlande vor hundert Jahren*, „Oberländische Geschichtsblätter” H. 4, s. 1–32.

⁵⁴ BMWiM, sygn. II/8655, *Kantiana*, „Neue Preussische Provinzial – Blätter”, Bd. VI, H. 1, s. 1–16.

powstania był Ernst August Hagen (1797–1880)⁵⁵ – pierwszy profesor historii sztuki i estetyki na królewieckim Uniwersytecie. Organizacja prowadziła liczne badania archeologiczne. Relacje z posiedzeń, sprawozdania z prowadzonych wykopaliisk oraz informacje o zbiorach i nabytkach zamieszczane były w „Preußische Provinzialblätter”, który w 1864 r. przekształcony został w „Altpreussische Monatsschrift”. W 1879 r. Towarzystwo zorganizowało pierwszą wystawę swoich zbiorów. Krótco po tym wydarzeniu przydzielono im pięć pomieszczeń w północnym skrzydle królewieckiego zamku. Tam w 1881 r. oficjalnie otwarto prowadzone przez Towarzystwo Prussia-Museum⁵⁶. Woluminy będące niegdyś własnością Towarzystwa oznaczone są niebieskimi pieczęciami. Pierwszy jej wariant to okrągły stempel, gdzie w otoku znajduje się nazwa instytucji. Dodatkowo umieszczono tam floralne ornamenty. Druga wersja to nazwa stowarzyszenia w prostej, prostokątnej formie. Książki Prussia-Museum również znakowano okrągłą pieczęcią. Umieszczono tam nazwę instytucji oraz dodatkowo słowo „Bücherei” i „Königsberg (Pr)” (Fot. 6). Niekiedy na wyklejkach woluminów umieszczano również naklejkę z miejscem na wpisanie sygnatury. Literatura gromadzona przez Towarzystwo związana była z jego działalnością. Są to druki zwarte dotyczące prehistorii np. *Die Eisenzeit in Lettland bis etwa 500 n. Chr. T. 1, Die Funde* autorstwa Harri Moora⁵⁷ czy *Bronzezeit am Jenissei. Ein Beitrag zur Urgeschichte Sibiriens*⁵⁸. Odnajdujemy również dwie książki wydane w języku polskim: *Materjały do paleoetnologii kurhanów ukraińskich. 1, Wiadomości wstępne, Kurhany Ryżanowskie: nr 4 i nr 5*⁵⁹ oraz *O kurhanach na Litwie i Rusi Zachodniej: studyum archeologiczne*⁶⁰. W księgozbiornie Towarzystwa znalazły się również wydawnictwa dotyczące historii Prus⁶¹ czy zamku w Malborku⁶². Dopełnieniem jest kilka numerów czasopisma „Altpreussische Monatsschrift”⁶³ oraz kilkanaście roczników „Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien”⁶⁴.

W księgozbiornie BMWiM znajdują się również woluminy pochodzące ze zbiorów Königliche Deutsche Gesellschaft. Było to towarzystwo działające w Królewcu

⁵⁵ A. Rzeszotarska-Nowakiewicz, *Prussia Museum w Królewcu*, w: *Archeologiczne księgi inwentarzowe dawnego Prussia-Museum*, red. A. Bitner-Wróblewska, Olsztyn 2008, s. 32–45; <https://www.deutsche-biographie.de/sfz25267.html#ndbcontent> (dostęp: 17 X 2023 r.).

⁵⁶ A. Rzeszotarska-Nowakiewicz, op. cit., s. 33.

⁵⁷ BMWiM, sygn. II/7915.

⁵⁸ Ibidem, sygn. II/7799.

⁵⁹ Ibidem, sygn. II/7762.

⁶⁰ Ibidem, sygn. III/12691.

⁶¹ BMWiM, sygn. I/2313, A. Baczeko, *Handbuch der Geschichte, Erdbeschreibung und Statistik Preussens*, Königsberg 1903.

⁶² BMWiM, sygn. II/7155, J. Eichendorff, *Die Wiederherstellung des Schlosses des deutschen Ordensritter zu Marienburg*, Königsberg 1844.

⁶³ BMWiM, sygn. P-293.

⁶⁴ BMWiM, sygn. P-081.

w latach 1743–1945⁶⁵. Założone przez Johanna Jakoba Quandta (1686–1772)⁶⁶ i Cölestina Flottwella (1711–1759)⁶⁷ w celu szerzenia języka niemieckiego w Prusach Wschodnich. Zakupów książek dokonywano z dobrowolnych składek członków. Biblioteka wzbogacana była również o wydawnictwa własne Towarzystwa. Na przykład periodyk „Schriften der Königlichen Deutschen Gesellschaft zu Königsberg Pr.”. Wielkość księgozbioru Towarzystwa szacowana jest na ok. 5 tys. woluminów⁶⁸. Zewnętrznie łatwo je odróżnić po drukowanej nalepce z literami „K.D.G.” i *numerus currens* umieszczanej na grzbiecie woluminów. Na kartach tytułowych odnajdujemy owalną pieczęć z napisem: „Königl. Deutsche Gesellschaft in Königsberg”, która odbijana była przeważnie czerwonym tuszem. (Fot. 7). Księgozbiór Towarzystwa w zbiorach BMWiM prezentowany jest przez kilkadziesiąt numerów czasopisma „Altpreussische Monatsschrift” oraz dwa wydawnictwa. Pierwsze to tłumaczenie dzieła Publiusza Korneliusza Tacyta wydane w 1560 r. *Der Roemischen Keyser Historien von dem abgang des Augusti an: biß auff Titum vnd Vespasianum, von jar zů jar, durch Cornelium Tacitum beschriben ... Item das Buechlein von der alten Teutschen brauch vnnnd leben, auch durch ... Cornelium Tacitum beschrieben*⁶⁹. Znajdują się tam dwa znaki własnościowe Towarzystwa. Jest to nalepka umieszczona na grzbiecie woluminu oraz pieczęć na karcie tytułowej. Drugim wydawnictwem jest *Geschichte der Holzschneidekunst von den ältesten bis auf die neuesten Zeiten: nebst zwei Beilagen, enthaltend den Ursprung der Spielkarten und ein Verzeichniß der sämtlichen xylographischen Werke*⁷⁰ autorstwa Josepha Hellera. Oznaczone ono zostało jedynie charakterystyczną pieczęcią na karcie tytułowej.

W zbiorach BMWiM odnajdujemy również pojedyncze woluminy pochodzące z Königsberga. Najcenniejszym wydaje się przekład Nowego Testamentu⁷¹ Marcina Lutra wydany w 1595 r. Wyjątkowość tego wydania polega na tym, że druk oprawiony został w jasną skórę, a na jego dolnej okładzinie wytłoczony został herb Albrechta Hohenzollerna⁷². Inne cenne egzemplarze to dwa dzieła teologiczne z XVII w. będące niegdyś własnością króla Prus Fryderyka Wilhelma. Pierwsze to *Consultatio Catholica De Fide Lutherana Capessenda, Et Romana-Papistica deserenda*⁷³ autorstwa

⁶⁵ J. Tondel, *Książka w dawnym...*, s. 278.

⁶⁶ <https://www.deutsche-biographie.de/sfz75378.html#adbcontent> (dostęp: 13 X 2023 r.).

⁶⁷ <https://www.deutsche-biographie.de/sfz16501.html> (dostęp: 13 X 2023 r.).

⁶⁸ J. Tondel, *Książka w dawnym...*, s. 282.

⁶⁹ BMWiM, sygn. St.Dr. 1151, Publius Cornelius Tacitus, *Der Roemischen Keyser Historien von dem abgang des Augusti an: biß auff Titum vnd Vespasianum, von jar zů jar, durch Cornelium Tacitum beschriben ... Item das Buechlein von der alten Teutschen brauch vnnnd leben, auch durch ... Cornelium Tacitum beschrieben*, Getruckt zů Meyntz: bei Juo Schoeffern, 1560.

⁷⁰ BMWiM, sygn. II/18304.

⁷¹ BMWiM, sygn. St.Dr. 352, M. Luther, *Das neue Testament*, Wittemberg: Gedruckt bey M. Georg Müller, 1595.

⁷² Zob. J. Tondel, *Książka w dawnym...*, s. 264–276.

⁷³ BMWiM, sygn. St.Dr. 580, B. Meisner, *Consultatio Catholica De Fide Lutherana Capessenda, Et Romana-Papistica deserenda. Opposita Haereticæ Consultationi Leonardi Lessii [...]*, Wittebergae: Raabe Richter, 1615.

Balthasara Meisnera wydane w 1615 r. w Wittenberdze. Drugie to *Theologia Homiletica* [...] ⁷⁴ Bernharda Sandena z 1681 r. W obu tomach widnieje stylizowany monogram z liter F.W.R. (Fridericus Wilhelmus Rex). Okładzina jednego z nich opatrzona została dodatkowo złotym tłoczeniem „FRIDERICUS WILHELMUS REX PRUSS 1729” ⁷⁵. Pozostałe wydawnictwa pochodzą z Biblioteki Zamkowej i Uniwersyteckiej. Pierwsze oznaczone są pieczęcią „BIBLIOTHECA REGIOMONTANA” ⁷⁶. Drugie posiadają charakterystyczne sygnatury zapisane odręcznie na wyklejkach górnej okładziny. Czasami odnajdujemy w nich pieczętki konkretnego seminarium uniwersyteckiego tak, jak w przypadku *Volksthümliches in Ostpreußen* autorstwa Elisabeth Lemke ⁷⁷. W kilku woluminach odnaleźć również można naklejki królewieckich antykwariatów. Na niewielkich rozmiarów etykietach, znajdują się nazwiska ich właścicieli i dane adresowe ⁷⁸.

Opisane wyżej znaki własnościowe świadczą o największych zespołach proveniencyjnych przechowywanych w BMWiM. Ich liczba w porównaniu, chociażby z Biblioteką Uniwersytecką UMK w Toruniu, nie stanowi ogromnego zbioru. Jest on jednak doskonałym przykładem księgozbiorów rozproszonych po zakończeniu II wojny światowej. Zwiezione do Olsztyna i aktualnie przechowywane w muzealnej Bibliotece zbiory królewieckie pokazują przekrojowo instytucje, w których gromadzone były zbiory. Dzięki rejestracji danych o książkach i ich właścicielach w formie elektronicznej możliwe będzie odtworzenie rozproszonych zbiorów i porównanie ich stanu zachowania na podstawie dawnych katalogów tych bibliotek.

Jak już wcześniej wspomniano od 2007 r. w katalogu internetowym BMWiM znaleźć można informacje o znakach proveniencyjnych znajdujących się w poszczególnych woluminach. Nie badano ich jednak pod względem wcześniejszej przynależności. Ich szczegółowym analizowaniem zajęto się dopiero w 2022 r. kiedy to Biblioteka przystąpiła do projektu „Księgozbiory przedwojenne jako źródło do historii Warmii i Mazur”. Wówczas zaczęto gruntownie analizować znaki proveniencyjne znajdujące się w poszczególnych woluminach. Przyjrano się ich pochodzeniu, a przede wszystkim zapoczątkowano ich grupowanie w poszczególne zbiory i kolekcje ⁷⁹.

⁷⁴ BMWiM, sygn. St.Dr. 1726, B. Sanden, *Theologia Homiletica textibus XLII. S. Scripturae rite explicatis & secundum Artem Rhetoricam expresse additum tractatis, Omnia dogmata fidei & Morum, prout ea ad populum proponi debent, complectens, Olim in Collegio privato tradita, nunc, rogatu multorum, publici Iuris facta*, Hallervord: Martini Hallervorden, 1681.

⁷⁵ Ibidem.

⁷⁶ Ibidem.

⁷⁷ BMWiM, sygn. II/6841.

⁷⁸ BMWiM, sygn. I/226, *Führer durch die Stadtgärtnerei in Königsberg*, Königsberg 1938; sygn. III/12205, R. Budzinski, *Entdeckung Ostpreussens*, Dresden 1927.

⁷⁹ Za konsultacje merytoryczne i pomoc w identyfikacji znaków proveniencyjnych dziękuję Pani dr hab. Zoji Jaroszewicz-Pieresławcew, prof. UWM.

Program zainicjowany został przez Instytut Północny im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie. Badania prowadzone są przez pracowników sześciu olsztyńskich ksiąźnic: Biblioteki Uniwersyteckiej Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum”, Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej im. Emilii Sukertowej-Biedrawiny w Olsztynie, Archiwum Państwowego w Olsztynie oraz Instytutu Północnego i BMWiM. Jego założeniem jest stworzenie bazy proveniencji, która pozwoli na rekonstrukcję i scalenie księgozbiorów historycznych, które zostały rozproszone po II wojnie światowej głównie na terenie byłych Prus. Pracownicy BMWiM wyselekcjonowali w sumie 2500 dziewiętnastowiecznych tytułów o różnej proveniencji. Znaleźć tam będzie można pieczętunki instytucji publicznych, autografy właścicieli czy wklejone ekslibrysy. Wszystkie one zostaną zeskanowane i dołączone do opisów bibliotecznych poszczególnych egzemplarzy. Zbiory królewieckie stanowić będą 30% tego zasobu. Najwięcej druków posiadać będzie znaki własnościowe Stadtbibliothek, pochodzące z różnych okresów jej działalności. Jest to blisko 700 woluminów. Znaleźć tam będzie można między innymi publikację autorstwa Georga Steinhausena *Der Kaufmann in der deutschen Vergangenheit*⁸⁰ czy *Handbuch für Kunstliebhaber und Sammler über die vornehmsten Kupferstecher und ihre Werke*⁸¹. Następnymi co do ilości znaków będą druki z kolekcji Alterthums-Gesellschaft Prussia Königsberg i Prussia-Museum. Reprezentować je będzie na przykład czasopismo „Sitzungs-Berichte der kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst”⁸². Dodatkowo znaleźć tam będzie można pojedyncze proveniencje królewieckie. Baza stworzy szerokie możliwości badawcze dla historyków regionu i bibliofilów.

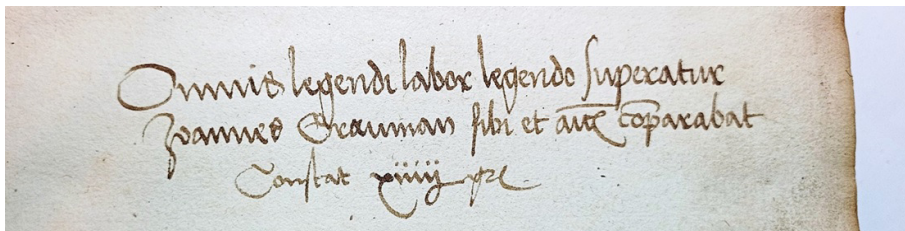
Dotychczas na szerszą skalę badania proveniencyjne w Polsce prowadzone są między innymi w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich we Wrocławiu. Od 2016 r. działa tam Proveniencyjna Grupa Robocza organizująca spotkania, seminaria oraz konferencje międzynarodowe.

---

⁸⁰ BMWiM, sygn. III/13240.

⁸¹ Ibidem, sygn. I/1996.

⁸² Ibidem, sygn. II/10961.

Fot. 1. „Omnis legendi labor legendo superatur Joannis Grauman sibi et Amicis comparabat”. Castellesi, Adriano: *Hadrianvs TT. S. Chrysogoni, S.R:E. Presb. Card. Batonien. De sermone latino, & modis latine loque[n]di. Eiusde[m] Venatio ad Ascaniu[m] card. item iter Iulij. II. pont. Ro.*, Basilea: Froben Johann, 1518.

Źródło: BMWiM, sygn. St.Dr. 99

Fot. 2. „EX BIBLIOTHECA VETERIS OPPIDI REGIOMONT” Castellesi, Adriano: *Hadrianvs TT. S. Chrysogoni, S.R:E. Presb. Card. Batonien. De sermone latino, & modis latine loque[n]di. Eiusde[m] Venatio ad Ascaniu[m] card. item iter Iulij. II. pont. Ro.*, Basilea: Froben Johann, 1518.

Źródło: BMWiM, sygn. St.Dr. 99

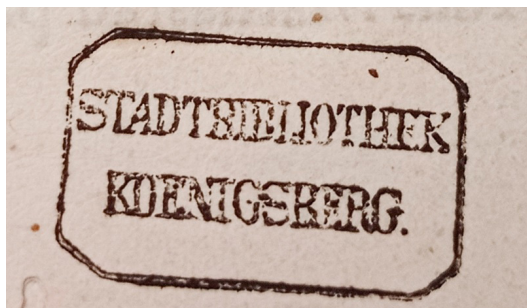
Fot. 3. Pieczęć Stadtbibliothek Königsberg, *Allgemeines Künstler-Lexicon oder Leben und Werke der berühmtesten bildenden Künstler*, Frankfurt a/M. 1882.

Źródło: BMWiM, sygn. II/18005

Fot. 4. Pieczęć Stadtbibliothek Königsberg, *Die Sankt-Johannis-Kirche in Danzig* Danzig 1943.

Źródło: BMWiM, sygn. I/2000

Fot. 5. Pieczęćka „Stadtbibliothek Königsberg”, Heller J., *Lucas Cranach's Leben und Werke*, Nürnberg 1854.

Źródło: BMWiM, sygn. II/20376

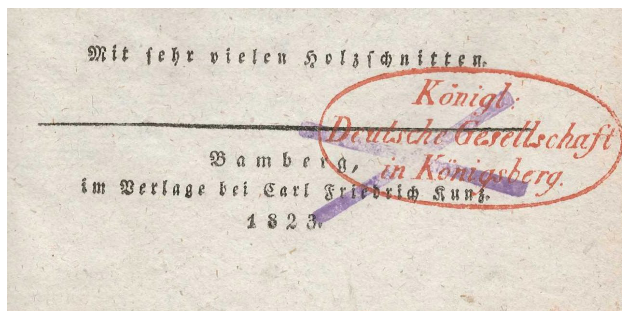
Fot. 6. Alterthums – Gessellschaft Prussia Königsberg, Eichendorff J., *Die Wiederherstellung des Schlosses des deutschen Ordensritter zu Marienburg*, Königsberg 1844

Źródło: BMWiM, sygn. II/7155

oraz Prussia-Museum, Oldeberg A., *Det nordiska bronsaldersspännets historia : med särskild hänsyn till dess gjuttekniska utformning i Sverige*, Stockholm 1933.

Źródło: BMWiM, sygn. II/7827

Fot. 7. Pieczęć towarzystwa Königliche Deutsche Gesellschaft Heller J., *Geschichte der Holzschneidekunst von den ältesten bis auf die neuesten Zeiten [...]*, Bamberg 1823.

Źródło: BMWiM, sygn. II/18304.

BIBLIOGRAFIA:**Źródła archiwalne**

Archiwum Państwowe w Olsztynie

- sygn. 390/217/18 Sprawozdania Wydziału Kultury i Sztuki Urzędu Pełnomocnika RP na Okręg Mazurski.
- sygn. 390/219/1 Sprawozdanie Kierownika Muzeum na Zamku Olsztyńskim z dotychczasowej działalności na czas do 31 maja 1945, Olsztyn 1 VI 1945 r.

Opracowania

- Arbusow L., *Ueber einige Stammbücher in der Stadtbibliothek zu Königsberg*, „Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik” 1895.
- Cygański J., *Hieronim Skurpski (1914–2006)*, „Rocznik Olsztyński” 2009, t. XVIII.
- Chłosta J., *Ludzie Olsztyna*, Olsztyn 2003.
- *Słownik Warmii*, Olsztyn 2002.
- Chłosta-Zielonka J., *Działalność Jana Grabowskiego w Olsztyńskim w latach 1945–1947 w świetle sprawozdań dla Ministerstwa Kultury i Sztuki*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 2004, nr 3.
- Chojnacki W., *Bibliografia polskich druków ewangelickich ziem zachodnich i północnych 1530–1939*, Warszawa 1966.
- Chwalewik E., *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerje, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone*, t. I, Warszawa–Kraków, 1926–1927.
- Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. IV: Pomorze, oprac. A. Kawecka-Gryczowa, Wrocław – Warszawa – Kraków 1962.
- Geschichte der Stadtbibliothek zu Königsberg*, hrsg. C. Krollman, Königsberg 1929.
- Jasiński J., *Historia Królewca. Szkice z XIII–XX stulecia*, Olsztyn 1994.
- *Między Prusami a Polską*, Olsztyn 2003.
- Koniczna D., *Dzieje olsztyńskich bibliotek*, Olsztyn 2008.
- Kopiczko A., *Herr Franciszek Ignacy*, w: *Słownik biograficzny Kapituły Kolegiackiej w Dobrym Mieście*, red. J. Guzowski, Olsztyn 1991.
- Krollmann C., *Johannes Poliander und sein Freundeskreis*, „Mitteilungen des Vereins für die Geschichte von Ost- und Westpreußen” 1941, Jg. 16, nr 2/3.
- Kuhnert E., *Geschichte der Staats- und Universitätsbibliothek zu Königsberg. Von ihrer Begründung bis Jahre 1810*, Leipzig 1926.
- Lewandowska I., *Trudne dziedzictwo ziemi. Warmia i Mazury 1945–1989*, Olsztyn 2012.
- Łucznińska A., *Księgozbiór Johanna Graumanna (1487–1541) w zbiorach Biblioteki Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie – charakterystyka kolekcji*, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi” 2022, t. XVI, z. 4.
- Michalska B., *Z historii zbiorów Biblioteki Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie. Komunikat*, w: *Zabytkowe zbiory biblioteczne w województwie warmińsko-mazurskim. Stan zachowania*, red. Z. Jaroszewicz-Pierśławcew, D. Koniczka, Olsztyn 2015.
- Odoj R., *Nekrolog M. Chomina*, „Z otchłani wieków” 1966.
- Okulicz J., *Dr Jerzy Antoniewicz (1919–1970)*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1970, nr 4.
- Oracki T., *Słownik biograficzny Warmii, Mazur i Powiśla XIX i XX wieku (do 1945 roku)*, Warszawa 1983.
- Pisanski G.C., *Entwurf einer preussischen Literärgeschichte in vier Büchern*, hrsg. V.R. Philippi, Königsberg 1886.
- Reczyński K., *Biblioteka Kolegiacka w Dobrym Mieście*, „Komunikat Działu Informacji Naukowej. Seria Sztuki i Kultury nr 2” 1947, nr 4(10).
- Rojek J.J., *Literaci & literatura Warmii i Mazur. Przewodnik eseistyczny*, Olsztyn 2008.
- Rzeszotarska-Nowakiewicz A., *PrussiaMuseum w Królewcu*, w: *Archeologiczne księgi inwentarzowe dawnego Prussia-Museum*, red. A. Bitner-Wróblewska, Olsztyn 2008.
- Strutyńska M., *Struktura proveniencyjna zbioru starych druków Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu. Przewodnik po zespołach. Problemy badawcze i metodologiczne*, Toruń 1999.
- Sukertowa-Biedrawina E., *Dawno a niedawno. Wspomnienia*, Olsztyn 1965.
- Thielen P.G., *Poliander (Graumann), Johannes*, w: *Altpreussische Biographie*, Bd. II, Marburg/Lahn 1967.
- Tondel J., *Biblioteka Zamkowa (1529–1568) Księcia Albrechta Pruskiego w Królewcu*, Toruń 1992.
- *Książka w dawnym Królewcu Pruskim*, Toruń 2001.
- Wróblewska K., *I zabytki mają swój los*, w: M. Jackiewicz-Garniec, M. Garniec, *Pałace i dwory dawnych Prus Wschodnich: dobra utracone czy ocalone?*, Olsztyn 1999.
- Vetulani C., *Pionierzy i zabytki. Wspomnienia*, Olsztyn 1972.

Żywulski Ł., *Odkryta na nowo biblioteka kościoła parafialnego w Galinach w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 2009, nr 4.

– *Stan badań nad kolekcją starych druków pochodzących z biblioteki kościoła parafialnego w Galinach k. Bartoszczyk*, w: *Studia z dziejów i prasy*, pod red. Z. Kropidłowskiego, D. Spychały i K. Wodniak, Bydgoszcz 2010.

Strony internetowe

https://www.bildarchiv-ostpreussen.de/cgi-bin/bildarchiv/suche/show_foto.cgi?lang=polski&showmenu=1&bildinfos=1&id=11513 (dostęp: 31 V 2023 r.).

<https://www.deutsche-biographie.de/pnd133292339.html> (dostęp: 13 X 2023 r.).

<https://www.deutsche-biographie.de/sfz104988.html> (dostęp: 13 X 2023).

<https://www.deutsche-biographie.de/sfz16501.html> (dostęp: 13 X 2023 r.).

<https://www.deutsche-biographie.de/sfz75378.html#adbcontent> (dostęp: 13 X 2023 r.).

<https://www.deutsche-biographie.de/sfz25267.html#ndbcontent> (dostęp: 17 X 2023 r.).

<https://www.deutsche-biographie.de/sfz74837.html#ndbcontent> (dostęp: 26 X 2023 r.).

<https://portal.dnb.de/opac.htm?method=simpleSearch&cqlMode=true&query=idn%3D101016603> (dostęp: 31 X 2023 r.).

https://www.skz.pl/skz_files/skz_glossary/index.html (dostęp: 31 X 2023 r.).